

УДК 341.7:94(477)''1702''

В'ячеслав Станіславський,

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ (Київ, vvslavaua@ukr.net)*

ПОДОРОЖ РОСІЙСЬКОГО ПОСЛА ПЕТРА ТОЛСТОГО ДО ТУРЕЧЧИНИ ТЕРЕНАМИ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ПРАВОБЕРЕЖЖЯ В 1702 р.: ДИПЛОМАТИЧНІ ПРИЙОМИ, ДОРОЖНІ ВИПАДКИ, ВЗАЄМИНИ З ІВАНОМ МАЗЕПОЮ ТА СЕМЕНОМ ПАЛІЄМ

У статті автор аналізує ще не досліджену в історіографії поїздки російського посла до Османської імперії Петра Толстого українськими землями. Джерелом матеріалу є статейний список посла за 1702 р., який зберігається в Російському державному архіві давніх актів. Виходячи з потенціалу джерела, автор концентрує свою увагу на низці питань, які пов'язані з дипломатичними традиціями Української держави. Він порівнює матеріали поїздки П. Толстого з іншими відомими матеріалами про візити представників російської влади до гетьманів Івана Самойловича та Івана Мазепи: офіційні зустрічі на українських землях, запрошення на прийоми та зустрічі їх гетьманом і старшиною, бенкети, офіційні супроводи. Записи про поїздки П. Толстого також містять дані про зустріч і супровід посольства правобережним полковником Семеном Палієм; про купців, які брали участь у торгівлі з Туреччиною; про конфлікт посла з французом – підданим султана.

Ключові слова: Військо Запорозьке, Гетьманщина, Туреччина, Петро Толстой, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Семен Палій, дипломатичний прийом.

У наукових працях, присвячених російсько-турецьким відносинам початку XVIII ст., неодмінно приділяється увага діяльності російського посла Петра Толстого, який досить довго перебував при Порті і залишив значну і далеко не повністю досліджену документальну спадщину. З великого масиву матеріалів, зосереджених у статейних списках за 1702–1709 рр., першими привернули увагу записи про поїздки росіянина теренами Української держави – Війська Запорозького – Гетьманщини та Правобережжя, коли він прямував на місце своєї служби при османському дворі. Дані про цю поїздки ще не введені до наукового обігу, а при цьому, як видається, мають неабияку цінність для досліджень історії України часів Івана Мазепи. Завдяки цим записам маємо ще один, раніше невідомий, погляд на певні обставини життя в Україні іноземця, який часто звертає увагу на особливості, звичні для представника місцевої людності.

Фактологічний матеріал записів П. Толстого цінний тим, що може бути використаний дослідниками різних історіографічних напрямків і тем, передусім тими, хто займається дипломатичними традиціями Української держави. А саме на цих аспектах буде зосереджена увага в статті. Водночас ітиметься й про низку інших вельми цікавих фактів, що стосуються ширшого кола проблем: про конфлікт, який трапився у посла з французом Капуном під час поїздки російськими та українськими землями; про звернення одного з українських козаків через полковника Семена Палія до Петра Толстого з клопотанням про свою родину, яка перебувала в полоні; про купців, які займалися торгівлею з Туреччиною.

Одразу зазначу, що інформації про дипломатичні заходи під час прийомів російських офіційних осіб у часи гетьманування І. Мазепи в опублікованих джерелах та історіографічній літературі небагато (порівняно з тією, що може запропонувати архів). Тож певні елементи дипломатії, що містяться в записах Толстого, будуть проаналізовані також у порівнянні з не надто віддаленими у часі від описуваної поїздки матеріалами про візити московських представників до гетьмана Івана Самойловича. Загалом, будуть розглянуті візити таких офіційних осіб: стольника Василя Тяпкіна і дяка Микити Зотова в 1680 і 1681 рр., окольничого і воєводи Леонтія Неплюєва в 1686 р., думного дворянина Федора Шакловитого та дяка Любима Домніна в 1688 р., дяка Бориса Михайлова в 1690 р., стольника Тараканова в 1692 р., піддячого Посольського приказу Василя Аймирова в 1692 і 1695 рр., російських послів до Османської імперії – думного дяка Посольського приказу Омеляна Українцева та дяка Івана Чердеєва в 1700 р.

Зауважу також існування кількох сучасних узагальнюючих публікацій з історії української дипломатії, які дозволяють ввести наше джерело у ширший контекст дипломатичного життя часів Української козацької держави¹. Так, В. Смолій та В. Степанков відзначають, що церемоніал прийому іноземних гінців, посланців і послів склався вже в перші роки існування Української держави і в цілому зберігся протягом наступних десятиліть. Важливими характеристиками української сторони у стосунках з іноземними представниками було прагнення гарантувати їм безпеку при поїздках, забезпечити їх продуктами та фуражем. Посольствам завжди надавали охорону з козаків, а от надання продовольства, фуражу і підвід залежало від обставин. Як було зазначено: «Форма прийому залежала від рангу (гонець, посланець, посол) особи, що приїжджала з візитом, політичного статусу того, хто її посилав, та важливості покладеної на неї дипломатичної місії». За спостереженням дослідників, вельми рідко трапляються згадки про участь гетьманів у зустрічах посольств, що звичайно дору-

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України. – Київ, 2001. – С. 107–162; Чужбій Т. В. Культура дипломатичних відносин // Історія української культури. – Київ, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С. 264–292; Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення дипломатичної служби Української держави та принципи її функціонування у роки Національної революції // Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. – Київ, 2006. – Т. 1. – С. 343–355.

чалось представникам генеральної старшини чи полковникам. Посольства приймали в гетьманській столиці, іноді в інших містах чи у військовому таборі під час воєнних дій. Членів посольств розквартирували у помешканнях неподалік гетьманської резиденції, їх утримували коштом українського скарбу. В більшості випадків аудієнція у гетьмана відбувалася не в день приїзду посольств, а протягом кількох наступних днів. Конкретна дата найчастіше визначалася гетьманом і доводилася до відома іноземця кимось із генеральних старшин. Іноді ініціативу в цьому питанні проявляли самі послі. На бенкетах проголошували здравиці на честь монархів; відбувалися гарматні салюти. Послів супроводжували на аудієнцію представники старшин, а іноді ще й почесна варта; в особливих випадках перед посольством грали гетьманські музики. Найчастіше послів біля ганку зустрічали представники старшини, а біля дверей світлиці їх чекав сам гетьман².

Ці міркування доповнює спостереження Т. Чухліба, що особливим проявом уваги до найважливіших послів були зустрічі їх родичами правителя³. Дослідник, як і його попередники, відзначає, що місце прийому іноземних послів визначалося реаліями політичного життя – це була гетьманська столиця, резиденції в інших населених пунктах або навіть військовий табір. Він також зауважує, що саме гетьманові належало вирішальне слово щодо рівня прийому посольств, зокрема забезпечення їх харчуванням, кормами для коней, підводами, провідниками, озброєним супроводом. Це координувалося з усталеними традиціями, які теж еволюціонували під впливом закордонних практик⁴. Заслужують на увагу й роботи В. Дядиченка. Дослідник відмічав участь генеральних обозного, судді, писаря і хорунжого в прийомах послів, писав про обов'язок генерального бунчужного зустрічати, проводити й бути присутнім на зустрічах представників російського уряду на переговорах із гетьманом. Також В. Дядиченко звернув увагу на активність генеральних осавулів у дипломатичних прийомах російських послів. Посилаючись на кілька архівних справ, він писав: «В 1691 р. генеральний осавул зустрічав російського посла за дві версти від Батурина. Два генеральні осавули в тому ж році зустрічали російського посла І. Спешнева. Звичайно осавули домовлялися з російськими послами про час і місце переговорів з гетьманом і старшиною. Вони ж проводжали російських послів»⁵.

Переходячи до викладу матеріалу про поїздку П. Толстого, зазначимо, що при порівняннях, які подаємо в параграфах «Офіційні зустрічі на українських землях», «Запрошення на прийоми та зустрічі гетьманом і старшиною» та «Бенкети» застосовуємо поділ на пункти. У пунктах із цифрою I розміщуємо дані щодо поїздки П. Толстого, а в пунктах з цифрою II оглядаємо інформацію

² Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657). – С. 121–125.

³ Чухліб Т. В. Культура дипломатичних відносин. – С. 274.

⁴ Там само. – С. 267–268, 274.

⁵ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – Київ, 1959. – С. 178, 180, 182, 185–188, 191.

щодо поїздок інших офіційних осіб із Росії. Окремо, після завершення опису поїздки, подаємо параграф «Офіційні супроводи». В описі маршруту цього дипломата в дужках будуть зазначені сучасні назви населених пунктів чи інших місцин, які вдалося ідентифікувати, або ж щодо яких можна висловити припущення про відповідність їх сучасним локаціям.

Офіційні зустрічі на українських землях

Отже, 2 квітня 1702 р. цар Петро I наказав «ближньому стольнику і наміснику алаторському, Петру Андрійовичу Толстово йти в Царгород, до великого государя Мустафи султанової величності, для своїх великого государя справ в послах». Термін його перебування в Османській імперії мав бути обмежений майбутнім указом⁶. Із Москви посол виїхав 22 травня, а 10 червня покинув останнє російське місто на кордоні з Україною – Севськ⁷.

I. Українці влаштували дипломату почесну зустріч. 11 червня П. Толстой був у Глухові, звідки виїхав наступного дня, прямуючи до Ямполь, в якому перебував І. Мазепа. При під'їзді до цього міста посла зустрів один із найвищих урядовців Війська Запорозького – генеральний бунчужний Михайло Гамалія, який очолював загін із 40 козаків і мав при собі бунчук. Українці супроводжували росіянина до заїжджого двору⁸. Саме в Ямполі й мав відбутися офіційний прийом в українського правителя.

II. Розглянемо низку прикладів про дипломатичні зустрічі російських послів ранішого періоду. Перший приклад – зустріч Василя Тяпкіна і Микити Зотова, які їхали з Криму після укладення Бахчисарайського миру. В березні 1681 р. вони, відвідавши Січ, проїхали Зіньків, а після переправи через річку Псел посольство зустрів племінник гетьмана І. Самойловича гадяцький полковник Михайло Васильєв (Михайло Самойлович) з полком – кіннотою та піхотою, прапорами, трубами, литаврами, барабанами, з каретою для очільників посольства та двома гарно вбраними аргамаками. Полковник запросив послів від імені гетьмана до Батурина. Росіяни пересіли на запропонованих їм коней і попрямували до Гадяча. Біля міських воріт посольство зустрічали духовні особи на чолі з протопопом соборної церкви. При виїзді з Гадяча полковник зі своїм полком проводжав росіян. Далі при переїзді через Ромни, Смілу, Корибутів В. Тяпкіна і М. Зотова зустрічали духовні особи, а також полковники, сотники, осавули з багатьма козаками на конях, прапорами, трубами, литаврами, сердюки – з прапорами і барабанами, міщани – з хлібом, сіллю і напоями. «І приймали нас всюди з радістю, любов'ю і слізьми», дякуючи Богу за укладення миру, а по церквах співали молебні, – говорить у статежному списку. На всьому шляху російські і кримські послі отримували харчі, а також фураж для коней і підводи. В Корибутові росіян зустрів посланець від гетьмана військовий товариш

⁶ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 89, оп. 1, 1702, д. 1, л. 1.

⁷ Там же. – Л. 2 об.-4.

⁸ Там же. – Л. 4-4 об.

Михайло Вуяхевич і передав їм запрошення від І. Самойловича завітати до Батурина. 12 квітня за 5 верст від цього міста В. Тяпкіна і М. Зотова зустріли діти гетьмана – Семен і Григорій, генеральний осавул Леонтій Полуботок з усією генеральною старшиною, полковниками, сотниками і осавулами, з гетьманським значком, з прапорами, трубами і литаврами⁹.

Як бачимо, до цього посольства була виявлена неабияка увага. Прикметно, що посольство зустрівач родич гетьмана – гадяцький полковник. Військовий загін при ньому був представлений двома родами військ, що поряд із наявністю карети та музики свідчить про неспішне пересування, коли на першому місці було бажання надати заходу урочистості. Далі спостерігаємо зустрічі послів представниками місцевої влади, духовними особами, міщанами. Вони відбувалися з музикою, пригощаннями та демонстрацією позитивних емоцій як реакцією на мир. Ці елементи яскраво доповнювали офіційні церемонії. Ознаками виняткового значення посольства була присутність на зустрічі при під'їзді до Батурина синів гетьмана та всієї генеральної старшини. Тож у даному разі українська влада демонструвала своє позитивне ставлення до укладеної послами мирної угоди.

Другий приклад стосується зустрічі окольничого і воєводи Леонтія Неплюєва, який їхав до І. Самойловича задля консультацій щодо укладення «Вічного миру» з Річчю Посполитою. 19 січня 1686 р. він виїхав із Севська, прямуючи до Батурина. 20 січня за 2 версти від Глухова посла зустріли компанійський полковник Яків Павловський і глухівський отаман Олексій Туранський з глухівськими козаками. Вони супроводжували Л. Неплюєва до міста. Козелець посол проїхав уночі і ніяких згадок про зустрічі не залишив. А вже 21 січня, за 5 верст до Батурина, він відправив піддячого Максима Матвєєва до І. Самойловича з повідомленням про свій приїзд і проханням надати заїжджий двір. За дві версти від міста піддячий повернувся, повідомивши про розмову з гетьманом і визначення двору для проживання Л. Неплюєва та дворів для осіб, які їхали з послом. Там же посла зустрічали стольник і полковник московських стрільців Петро Борисов, генеральний осавул Михайло Миклашевський, «гетьманська двірня» – певно, представники гетьманського двору, батуринський сотник Ярема Андрєєв з батуринськими козаками¹⁰.

У цьому випадку ми також спочатку бачимо інформацію про зустріч посла командиром компанійського полку, який знаходився у прямому підпорядкуванні гетьмана, і представником місцевої влади. Нагадаємо, що раніше український історик В. Заруба вже звертав увагу на залучення охотницьких полків до супроводу послів і гінців, які проїжджали територією України¹¹. Потім, при наближенні до гетьманської столиці, відбулася зустріч із командиром російського

⁹ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году, для заключения Бакчисарайскаго договора. – Одесса, 1850. – С. 251-256.

¹⁰ *Станіславський В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ, 2000. – Вип. 1. – С. 359-360.

¹¹ *Заруба В.* Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Том ССХХV: Праці Історико-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 250.

полку і представником генеральної старшини. Загалом зустріч Л. Неплюєва демонструвала високу повагу до царського посла, про що свідчить присутність генерального осавула. Одночасно вона виглядала спокійною та діловою, що відповідало обставинам – йшлося про обговорення важливих міжнародних справ, політичного кроку, який ще потрібно було здійснити. Привертає увагу й присутність російського полковника, що можна потрактувати як знак перебування російської влади в гетьманській столиці.

Третім прикладом є візит думного дворянина Федора Шакловитого, дяка Любима Домніна та цілого штату інших осіб у державних справах до І. Мазепи. 11 жовтня 1688 р. після виїзду із Севська, за 25 верст до Глухова, російську делегацію, за розпорядженням гетьмана, зустрічали глухівський сотник Кондратій Гридякин із двома сотнями козаків, а за 5 верст до Глухова до них додалися представники глухівської старшини – колишній ніжинський полковник Яків Журахівський, колишній глухівський сотник Василь Єлоцький, городовий отаман, вїйт та інші. За 3 версти до Глухова посольство зустрів генеральний осавул Андрій Гамалія з вітальним листом від І. Мазепи. Дещо пізніше того ж дня Ф. Шакловитого зустрічав і проводжав сотник Кролевця Іван Маковський зі своєю сотнею козаків, який теж приєднався до посольства і рушив з ним далі.

13 жовтня за 15 верст від Батурина посольство зустріли російські стольники і полковники Борис Дементьев, Афанасій Чубаров, підполковник Борис Батурин; за 10 верст у селі Ксензівка – сердюцький полковник Ярема з батуринською сотнею. Уже на цьому етапі кролевецький сотник поїхав додому. За 7 верст до столиці з'явилися генеральний осавул Войца Сербин, бунчужний Яків Лизогуб та інші знатні товариші. За три версти – племінник гетьмана Іван Обидовський, генеральний хорунжий Михайло Миклашевський; біля р. Сейм – генеральний суддя Сава Прокопович і генеральний писар Василь Кочубей. Сам І. Мазепа чекав посольство Ф. Шакловитого з іншого боку Сейму, біля перевозу. Далі гетьман з думним дворянином і дяком рушили в кареті до заїжджого двору, причому гетьман сидів із лівого боку від Ф. Шакловитого. Вздовж шляху стояли стрільці з рушницями, прапорами і барабанами¹².

Отже, бачимо, що практично все найвище керівництво Війська Запорозького було задіяне у поетапній зустрічі російських послів. Представник генеральної старшини зустрічав думного дворянина і дяка вже перед Глуховом, задовго до столиці, маючи при собі гетьманського листа. На під'їзді до Батурина назустріч Ф. Шакловитому й Л. Домніну виїхали, як і в попередньому випадку, командири російських стрільців, зауважуємо й приїзд сердюцького полковника. Потім з'являються генеральні осавул і бунчужний, племінник гетьмана і генеральний хорунжий, генеральні суддя і писар, врешті, особисто український правитель з каретою. Тут же спостерігаємо почесну варту стрільців.

На нашу думку, весь цей сценарій поетапних зустрічей Ф. Шакловитого просякнутий намаганнями І. Мазепи виявити думному дворянину якнайбільшу повагу. Гетьман ніби переконував посла в сприйнятті українцями його візиту як

¹² *Востоков А.А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская Старина. – Киев, 1890. – Т. XXIX. – С. 201-202.

надзвичайно важливого, запевняв у особливій увазі до його персони, що мало на меті створити гарне враження у посла і здобути його симпатії. Від думного дворянина, наближеного до тодішніх російських владних кіл, справді залежало багато. До України він їхав перед початком підготовки до другого походу на Крим, про що й мав говорити з гетьманом; також Ф. Шакловитий повинен був вивчити настрої українського суспільства, придивитися до становища самого І. Мазепи, а, можливо, також провести таємні розмови з гетьманом про певні питання щодо змін у московській владі¹³.

Про четвертий приклад інформації менше. Відомо, що в квітні 1690 р. до українського правителя приїжджав дяк Борис Михайлов у справі доносу на гетьмана. За 5 верст від Батурина його зустрів генеральний хорунжий Ломицький¹⁴.

Особлива увага була виявлена І. Мазепою до російських послів Омеляна Українцева та дяка Івана Чередєєва, які поверталися після укладення мирного договору з Османською імперією, що можна вважати п'ятим випадком. Зустрічали росіян вже на Правобережжі. 26 вересня о третій годині ночі до посольської валки, яка перебувала на той момент біля Чорного лісу, прибув Іван Ростковський, як зазначено в документах, ротмістр гетьманської надвірної кінної корогви, із загоном чисельністю в 160 осіб. Наступного дня приїхав пасинок С. Палія з 50 людьми. А 29 числа, коли посольство було під Паволоччю, приїхав і сам правобережний полковник, при якому перебувало 300 козаків. Далі посольство їхало через Фастів, минуло Васильків і зупинилося біля річки Віта. Увечері 3 жовтня до О. Українцева та І. Чередєєва з Києва прибув відправлений гетьманом генеральний осавул Іван Скоропадський. Слідом за осавулом послів відвідали представники міської влади Києва. 4 жовтня посол рушив у дорогу, де його зустрів компанійський полковник Іван Рубан із полком чисельністю 800 осіб. Далі цей полк перебував попереду посольства. При наближенні до Києва, за річкою Либідь, російських дипломатів зустрів сам І. Мазепа з генеральною старшиною і полковниками. Спочатку сторони привіталися, сидячи на конях, а потім – спішившись. Далі український правитель і О. Українцев їхали в гетьманській кареті до Печерського монастиря, причому посол сидів із правого боку (як і у випадку з Ф. Шакловитим). Потім відбулися зустрічі з духовенством і богослужіння¹⁵.

Цей випадок вирізняється на тлі решти тим, що гетьман організував зустріч послів не лише своїми військовими силами, а й залучив до їх супроводу й охорони війська правобережного полковника, і що це відбулося на формально підвладній Речі Посполитій території. Ближче до Києва послів вітав генеральний осавул, далі – компанійський полковник із великим підрозділом, а потім і український правитель особисто та інші представники верхівки держави, що

¹³ *Тайрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія. – Київ, 2013. – С. 45-53.

¹⁴ *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы // Исторические монографии и исследования. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. 16. – С. 51.

¹⁵ *Богословский М.М.* Петр I: Материалы для биографии. – Т. 5: Посольство Е.И. Украинцева в Константинополь. – Москва, 1948. – С. 289-290.

свідчить про надання посольству виключно важливого значення. Однак цього разу все відбувалося значно спокійніше, ніж під час візиту Ф. Шакловитого. Оскільки йшлося про вдало завершену важливу державну справу, то росіян зустрічали по-святковому. Але такої пишноти, яка була продемонстрована у 1681 р., не спостерігаємо.

Запрошення на прийоми та зустрічі гетьманом і старшиною

І. 13 червня 1702 р., наступного дня після приїзду до Ямполья, П. Толстой відправив до І. Мазепи своїх людей – дворянина Василя Блеклова та піддячого Варфоломея Полкова – з адресованою гетьману царською грамотою. Посланці передали документ та висловили подяку І. Мазепі від посла за надані підводи та харчування під час поїздки українськими містами. Того ж дня П. Толстой відвідав українського правителя. Посол вирушив на зустріч у кареті з 6-ма візниками, обабіч якої на конях у «кольоровому» одязі їхали священник та «чиновні люди», а дворові люди посла йшли перед каретою у французьких каптанах. На гетьманському дворі, біля «хором», російського дипломата зустріли стольник і генеральний суддя В. Кочубей з багатьма іншими старшинами. А в сінях біля дверей його вітав І. Мазепа. У цьому приміщенні з одного боку стояло 7 озброєних рушницями козаків¹⁶.

14 червня П. Толстой був запрошений на обід до українського правителя. Того дня гетьман прислав до російського посла бунчужного Михайла Гамалію та конюшого Василя Цурку з каретою з шістьма візниками та супроводом із десяти козаків. Під час цього, вже другого, приїзду на гетьманський двір, П. Толстому була влаштована така ж зустріч, як і минулого разу, «і в сінях козаків з рушницями стояло те ж число»¹⁷.

Розглядаючи ці два візити П. Толстого, зауважимо присутність почесної варти, якої в інших випадках не згадано. Можливо, варту несли жолдаки. За свідченням гетьмана Павла Полуботка, яке стосується 1722 р., вони відбували помісячну варту в дворах колишніх гетьманів, зокрема І. Мазепи та І. Скоропадського¹⁸.

ІІ. В. Тяпкін та М. Зотов були запрошені до гетьмана в день приїзду. За ними приїжджав Л. Полуботок із гетьманською каретою. В батуринському замку, поблизу ганку, де зупинилася карета, російських послів В. Тяпкіна та М. Зотова зустрічали сини гетьмана, генеральні суддя і писар, інша старшина і полковники. І. Самойлович зустрів гостей в сінях, цілував їх, обняв по-батьківському «з великою любов'ю і радісними слізьми»¹⁹.

¹⁶ РГАДА, ф. 89, оп. 1, 1702, д. 1, л. 4 об.-5.

¹⁷ Там же. – Л. 5-5 об.

¹⁸ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 2: Полк Нежинский. – Киев, 1893. – С. 221; *Сокирко О.* Гетьманські преторіанці. Надвірні формування Івана Мазепи кінця XVII – початку XVIII ст. // *Theatrum Humanae Vitae.* Студії на пошану Наталі Яковенко. – Київ, 2012. – С. 503-504.

¹⁹ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова. – С. 256-257.

Згідно з домовленостями, перша зустріч Л. Неплюєва з гетьманом відбулася на другий день після прибуття посла до Батурина – 22 січня 1686 р. Із запрошенням на цю зустріч вранці того дня до посла приїхав М. Миклашевський на санях. Гетьман і генеральна старшина зустрічали Неплюєва на ганку, біля якого зупинилися сані. 26 січня генеральний осавул знову передав послу запрошення від гетьмана. Цього разу І. Самойлович зі старшиною зустрічали Л. Неплюєва біля ганку, біля саней²⁰.

Наступного дня по приїзді Ф. Шакловитого до Батурина за ним прислали карету з генеральним осавулом А. Гамалією. Поруч із послом у кареті їхав дяк Л. Домнін, а перед ними – А. Гамалія та піддячий В. Айтемиров з грамотою. Останній мав їхати верхи перед каретою, але цього разу його взяли всередину, бо йшов сильний дощ. Перед каретою їхали піддячі і дворяни, обабіч йшли озброєні пищалями стрільці, позаду – прислуга посольства. Гетьман зі старшиною зустріли посла біля карети. Після перемовин І. Мазепа з Ф. Шакловитим відвідали церкву²¹.

Ще одна згадка про те, що по запрошеного на прийом до гетьмана гостя відправляли карету, стосується візиту до І. Мазепа дьяка Б. Михайлова у квітні 1690 р. На гетьманському дворі царського посланця зустрічала генеральна старшина та 50 знатних батуринців. І. Мазепа очікував гостя на ганку свого будинку. Він вклонився дяку до землі. Правда, після цього Б. Михайлов одразу поїхав до свого помешкання через хворобу. Повертався він, як і приїхав, у гетьманській кареті. Через певний час дяк приїхав на другу зустріч. Гетьман знову зустрічав гостя на ганку²².

В 1692 р. гетьман приймав царського посланця стольника Тараканова у військовому таборі. На шляху, яким посланець йшов до гетьманського намету, стояла козацька піхота. Серед них були музики, які грали на трубах і били у литаври²³.

Ці випадки показують усталену практику запрошення російських послів до гетьмана на першу зустріч наступного дня після приїзду, а рідше – того ж дня. Із запрошенням від українських правителів до царських представників приїздили представники вищого керівництва Війська Запорозького з каретою чи із санями відповідно до погодних умов. Біля гетьманської резиденції послів зустрічали представники генеральної та іншої старшини, родичі гетьмана. Сам гетьман міг зустрічати послів на дворі – біля карети (саней), на ганку, а міг вітати гостей всередині резиденції, що залежало від того, якої ваги надавав український правитель візитові царського представника. Крім цього, бачимо низку особливостей у конкретних випадках.

²⁰ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». – С. 360-361, 363.

²¹ Востоков А.А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. – С. 202–203.

²² Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы // Исторические монографии и исследования. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. 16. – С. 52.

²³ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. – С. 104-105.

Бенкети

I. Про обставини обіду, який відбувся 14 червня, П. Толстой не залишив записів. Незважаючи на це, можемо припустити, що на бенкеті були присутні старшини Війська Запорозького, що демонструє сама форма запрошення, а під час бенкету напевно лунали традиційні тости за царське здоров'я. Нагадаємо, як проходили бенкети в інших випадках.

II. Першим хронологічно є приклад бенкету, який влаштував не гетьман, а його родич, гадацький полковник Михайло Васильєв (Михайло Самойлович), зрозуміло, за погодженням із українським правителем і з дотриманням усіх традицій. Оскільки посольство їхало до Батурина через Гадяч, полковник запросив російських послів разом із кримчанами до себе на обід. Під час застілля Самойлович спочатку пив за здоров'я царя, потім за турецького султана і кримського хана «і велів стріляти з багатьох гармат». Після цього зробив коштовні подарунки В. Тяпкіну та М. Зотову, а кримським послам прислав дарунки в місце їх зупинки²⁴.

На прийомі у гетьмана І. Самойловича, який відбувся в день приїзду російських послів до Батурина, В. Тяпкін та М. Зотов спочатку говорили з ним про обставини поїздки до Криму, про політичні справи, а потім, з їхньої згоди, на обід запросили й кримських послів. Пили стоячи спочатку за здоров'я царя, далі – султана і хана. Гармати стріляли за кожного з цих государів окремо. Протягом усього застілля грали військової музики. Після обіду гетьман провів російських гостей з сіней на ганок, старшина – до карети, а Л. Полуботок – до помешкання²⁵.

На прийомі українським гетьманом Л. Неплюєва в Батурині у січні 1686 р. посередині бенкету під час проголошення тосту за здоров'я царів Івана, Петра та Софії Олексійовичів І. Самойлович розпорядився дати салют перед замком з 20 гармат. Друге офіційне частування – обід – відбулося через кілька днів у генерального осавула М. Миклашевського²⁶. Під час приїзду до І. Мазепи Ф. Шакловитого обід у гетьмана відбувся після переговорів і спільних відвідин церкви. На бенкеті було проголошено тост за здоров'я царів, що відзначили салютом із 26 гармат²⁷. А ось як сам гетьман пояснював дяку Б. Михайлову в квітні 1690 р. причину української гостинності під час прийомів офіційних осіб з Москви: «У нас так здавна ведеться: як приїде до нас особа від царської пресвітлої величності, то генеральні старшини сходяться і радіють, і на radoсах у гетьмана бенкетують, і тебе, Борис, нам неможливо так само не вшанувати»²⁸. Також двічі після відвідин церкви (перший раз – у день приїзду до Києва) обідали у гетьмана О. Українцев та І. Чередєєв. Про те, як проходили ці обіди,

²⁴ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова. – С. 252-254.

²⁵ Там же. – С. 257-260.

²⁶ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». – С. 362-363.

²⁷ Востоков А.А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. – С. 202-203.

²⁸ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. – С. 52.

інформації майже немає. Відомо лише, що і в першому, і в другому випадках десь посередині застілля проголошувалися тости за здоров'я російського царя²⁹.

Як бачимо, під час візитів російських представників до гетьманів сталою практикою було проголошення тостів за царів і гарматні постріли, одного разу згадується музика. Коли ж на бенкеті були представники Криму, тоді пили і стріляли ще й за хана та султана.

Дослідники, що спеціально займаються темою соціальної ролі бенкетів, відзначають їх велику роль у формуванні відносин та утвердженні влади правителя, зокрема і в стосунках з іноземними представниками. Так Т. Гусарова вважає, що для верхніх шарів суспільства застілля виконували важливе завдання організації суспільного життя та побудови суспільних зв'язків різного рівня³⁰. А український історик О. Васильєва, розглядаючи бенкет як елемент придворного життя, звертає більшу увагу на його роль у зміцненні влади гетьмана: «Бенкет здавна виконував функції взаємодії між правителем та його оточенням як спосіб легітимізації та репрезентації влади. Він був важливим елементом соціального простору, слугуючи налагодженню нових та актуалізації усталених зв'язків різного рівня»; «Бенкет, поза сумнівом, слугував засобом утвердження влади гетьмана в очах не лише козацької старшини та населення, а і представників іноземних держав, які приїздили в Україну з посольськими місіями»³¹.

Прийоми гетьманом української старшини

Прийоми гетьманом старшини, згадки про які подекуди зустрічаються в джерелах, були явищем одного порядку із прийомами російських офіційних осіб, тож варто й їх долучити до аналізу. Так, про ставлення І. Мазепи до прийомів, які він влаштовував для верхівки Гетьманщини, збереглося свідчення сучасника-іноземця, французького дипломата Жана Казимира де Балюза, де він вказує на велике значення прийомів як способу укріплення гетьманом своєї влади: «Його дуже шанують у козацькій країні, де люд переважно вільнолюбний, гордий і не прихильний до влади. Мазепа заслужив повагу в козаків за правління твердою рукою, велику військову мужність і за грандіозні учти для старшини в гетьманській резиденції. Я сам був свідком такого прийняття, де багато чого діялося на польський манір»³². Балюз відвідав Батурин на початку 1704 р. До речі, він згадав і про почесну зустріч на кордоні з Росією і супровід його теренами України: «На границі мене зустріла почесна козацька варта і з

²⁹ Богословский М. М. Петр I: Материалы для биографии. – С. 290.

³⁰ Гусарова Т.П. От застолья к столу переговоров: венгерское провинциальное дворянство в середине XVII века в дневнике Ласло Ракоци // Одиссей: человек в истории. – Москва, 1999. – С. 44.

³¹ Васильєва О. Формування традиції придворного бенкету в Гетьманщині (друга половина XVII — перша третина XVIII ст.) // Повсякдення ранньомодерної України: історичні студії в 2-х томах. – Київ, 2013. – Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень. – С. 57, 58.

³² Кентржинський Б. Мазепа. – Київ, 2013. – С. 197.

великою пошаною доправила до міста Батурина, де в замку має резиденцію принц Мазепа»³³.

Російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева висловила досить слушну думку про те, що усвідомлення І. Мазепою необхідності таких прийомів було тим уроком, який він виніс із історії зміщення І. Самойловича з гетьманства, адже самовладна поведінка попередника була однією з причин краху його політичної кар'єри. За словами вченої, І. Мазепа «витрачав чимало зусиль і грошей, догоджаючи старшині на бенкетах і граючись із ними в панібратство», бо врахував помилку І. Самойловича, який, досягши майже абсолютної влади, «втратив почуття міри, а водночас і почуття самозбереження»³⁴.

Прийоми без офіційних зустрічей і бенкету

Розглядаючи матеріали про візити офіційних осіб із Росії до І. Самойловича та І. Мазепа, варто зупинитися на випадку, який різко вирізняється з-поміж інших. Він стосується піддячого Посольського приказу Василя Айтемирова, який їхав як гонець до Кримського ханства з пропозиціями щодо мирної угоди. Його статейний список не фіксує жодних офіційних урочистостей і прийомів в Українській державі. Записи говорять лише про переїзд через певні населені пункти, прибуття до Батурина і зустрічі з гетьманом як по дорозі до Криму в березні-квітні 1692 р., так і назад у квітні-травні 1695 р. Офіційним був лише один акт – прийом І. Мазепою царської грамоти³⁵. Вочевидь, це пояснюється порівняно низьким соціальним статусом В. Айтемирова, а, відповідно, й рівнем завдань, які він мав виконати.

Подорож російського посла з Ямполя через Вороніж, Короп, Борзну, Ніжин і Козелець до Києва

Друга зустріч П. Толстого з гетьманом, яка відбулася 14 червня, була останньою; того ж дня посол виїхав із Ямполя. Коротко поінформую про його подальший маршрут, зупиняючись на згадках про офіційні зустрічі. Від Ямполя П. Толстого проводжали сотник Симон Семенов з бунчуком і 50 козаків. Посольство проїхало села Усок і Локотню, а 15 червня при під'їзді до Воронежа посла зустрів місцевий сотник на чолі 73 козаків. Того ж дня П. Толстой виїхав із Воронежа і попрямував через село Клишки, Рай-городок і село Жерновки. 16

³³ *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С. 23, 104.

³⁴ *Таїрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія. – С. 18-19.

³⁵ Список с статейного списка подьячего Василия Айтемирева, посланнаго в Крым с предложением мирных договоров / Сообщено и снабжено предисловием А.И. Маркевичем // Записки императорскаго Одесскаго общества истории и древностей. – Т. XVIII. – Одесса, 1895. – С. 2-4; Список с статейного списка подьячего Василия Айтемирева, посланнаго в Крым с предложением мирных договоров / Сообщил и снабжено предисловием А.И. Маркевич // Записки императорскаго Одесскаго общества истории и древностей. – Т. XIX. – Одесса, 1896. – С. 56.

червня росіяни прибули у місто Короп, а 17 виїхали з нього, переправилися через річку Сейм і дісталися до Нових Млинів. 18 червня посольство проминуло населені пункти, які фіксуються у статейному списку: На Дошках Колодязь, Троктянка і Хаповалівка, того ж дня дісталосся Борзни. За милю до цього міста П. Толстого зустрів місцевий сотник із 70-ма козаками.

Проїхавши Борзну, росіяни заночували під селом Бленовка (очевидно, Оленівка). 19 червня вони вирушили далі і через дві милі їх зустрів сотник Тимофій Костеченко з 50-ма козаками із села Прохори біля Колодязя, яке розташовувалося на берегах річки Берестівки. Не доїжджаючи милі до Ніжина, посол влаштував обід «в полі в шатрах», а потім вирушив до Ніжина, куди й прибув того ж дня. В Ніжині П. Толстой затримався аж до понеділка 22 червня, звідки його до села Кропивної проводжали сотник із бунчуком та 60 козаків. Далі росіяни попрямували до села Володка (Володькова Дівиця), потім проїхали містечко Носівку.

23 червня посольство прибуло в місто Козелець. Наступним пунктом у маршруті записане містечко Бровари, де росіяни перебували 26 червня. Того ж дня посол прибув до Києва. Про цей відтинок подорожі у статейному списку зазначено: «І з Козельця, і з Києва зустрічали посла сотники з козаками і з бунчуками, і міщани з прапорами багатолюдством». У Києві П. Толстой затримався аж на 11 днів через проблеми із пошуками підвід для проїзду від Фастова до кордону Османської імперії³⁶.

В описі цієї ділянки шляху через Україну постійно бачимо повідомлення про зустрічі та супроводи посольства місцевими збройними формуваннями на чолі з сотниками, однак бракує інформації про наявність постійного супроводу посольства козаками.

Подорож Петра Толстого з Києва до Сорок через Фастів, Паволоч, Немирів та Брацлав

6 липня 1702 р. П. Толстой виїхав із Києва. Його супроводжував сотник із бунчуком та сотня козаків до села Білогородка. Від'їхавши від нього дві версти, посол заночував у полі біля річки Ірпінь. 7 липня вранці подорож продовжилася. Росіяни прямували через села Лука та Новосілки. За півмилі до Чорногородки в урочищі Дерюшиві на річці Лишні П. Толстого зустрів фастівський полковник С. Палій зі своїм полком чисельністю у 500 осіб. Козаки їхали з прапорами, трубами та литаврами. Там же влаштували зупинку. Полковник пообідав у посла, а потім вони разом поїхали до Фастова, куди посольство прибуло у вівторок 8 липня в супроводі С. Палія з полком³⁷.

³⁶ РГАДА, ф. 89, оп. 1, 1702, д. 1, л. 5 об.-7 об. До запису щодо проїзду через населений пункт Прохори біля Колодязя зазначимо, що у селі Прохори була річка Крискавка та болота Терешковиця і Хрещате (*Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Вып. 2 (Полки Киевский и Нежинский). – Чернигов, 1867. – С. 287).

³⁷ РГАДА, ф. 89, оп. 1, 1702, д. 1, л. 12 об.-13 об.

Від цього пункту росіяни отримують не лише урочистий, а й постійний супровід: із Києва і до кордону з Османською імперією посольство супроводжували київські рейтари на чолі з капралом Федором Дадуровим та переславські козаки, якими командував сотник Григорій Коваль. Цей супровід був наданий за царським розпорядженням³⁸.

9 липня П. Толстой написав листа до І. Мазепи з Фастова. Лист сповнений виразів вдячності за прийом у гетьмана і за те, що посол за розпорядженням українського правителя був забезпечений на всьому маршруті від гетьманського дому (вочевидь, малося на увазі помешкання гетьмана в Ямполі) до Фастова «як у кормах, так і в підводах, і в провідниках, і в усякому пошануванні». Як зазначено далі, на гетьманські гроші було найнято 15 підвід. Також посол згадав про гетьманський лист до С. Палія з проханням допомагати послу під час його подорожі, який мав належний ефект: «... що і сприйняв я за наказом твого панства від пана вищезгаданого полковника». Крім того, П. Толстой просив І. Мазепу виконати свою обіцянку та надсилати листи з повідомленнями важливої для посла інформації. Свого листа П. Толстой відіслав до українського правителя з гетьманським посланцем Григорієм, якому І. Мазепа доручив усіляко сприяти послу в дорозі. П. Толстой із вдячністю відгукнувся про допомогу цієї особи³⁹. У статейному списку Григорія названо провідником⁴⁰.

У п'ятницю 10 липня російський посол виїхав із Фастова і прибув до Романівки. Звідти вирушив 11 липня, проїхав містечко Павловичі (Паволоч), за милою після якого С. Палій зі своїм полком рушив у зворотну дорогу, а П. Толстой заночував в урочищі Минківці. Далі посольство відправилося в неділю 12 липня, проїхало урочище Паліїва Гать і заночувало в урочищі Веліловка (Білилівка) біля річки Роставиця. 13 липня П. Толстой проїхав урочище Овсяник (Вівсяники) та дістався урочища Турбе чи Турба (Турбів). 14 липня, проминувши урочище Обудне (Обідне), він доїхав до Немирова. Посольство переночувало у шатрах недалеко від міста⁴¹.

15 липня П. Толстой відправив зі свого стану під Немировом перекладача Мойсея Арсенєва і товмача Івана Волошеніна до міста Сороки з повідомленням тамтешньому начальству про своє швидке прибуття. Росіянин бажав, щоб його прийняли так, як приймали попередніх царських послів. Також П. Толстой повелів своїм посланцям довідатися про пристава і «про всю належну справу», а потім виїхати до нього назустріч. Того ж дня в шатрах у посла побували немирівський губернатор і католицький священник із привітаннями⁴².

У четвер 16 липня росіянин вирушив із Немирова і, проїхавши милою, заночував в урочищі Бугакова Криниця (Бугаків). 17 липня він проїхав Бреславль (Брацлав), а в урочищі Ястребинець (Яструбиха), яке знаходилося біля річки Кутківка, до посла прибув козак Василь Дорошенко з листом від С. Палія.

³⁸ Там же. – Л. 27-28.

³⁹ Там же. – Л. 13 об.-15 об.

⁴⁰ Там же. – Л. 15 об.

⁴¹ Там же. – Л. 15 об.-16 об.

⁴² Там же. – Л. 16 об., 20-20 об.

У своєму посланні полковник клопотався за родину цього козака, який у нього служив (раніше – як сотник). Дружина і діти В. Дорошенка знаходилися в неволі у Стамбулі, а ще один син – у Буджаку, тож козак просив посла поклопотатися про їхнє звільнення⁴³.

Того ж дня П. Толстой зі своїми людьми доїхав до урочища Глибока Криниця, в суботу 18 липня проминув урочище Скричниця і дістався до урочища Сурова Криниця; 19 липня доїхав до урочища Наткова Криниця (можливо, Гнатків), 20 липня – до урочища Гнила Криниця, а потім і до Дністра, де проходив волоський кордон. Посольство зупинилося на «польській стороні» річки в селі Цекинівка, навпроти волоського міста Сороки, де заночувало. Там же росіяни пробули наступні день і ніч⁴⁴.

21 же липня датується лист П. Толстого до С. Палія. Називаючи адресата «його царської пресвітлої величності Війська Запорозького охочекомонним полковником», посол дякував за всебічне сприяння та сповіщав, що відправлені полковником козаки для супроводу П. Толстого до Сорок, а також найняті для провадження возів фастівські козаки, отримавши домовлену платню, без будь-якої образи, відправлені у зворотну дорогу. Посол відзначив, що козаки належно допомогли, виконуючи наказ полковника. Також П. Толстой повідомляв про прибуття до нього від С. Палія козака В. Дорошенка з листом. Росіянин зазначав, що, прочитавши послання, обіцяє з усякою старанністю трудитися задля вирішення тієї справи, а про реакцію Порти зобов'язався повідомити С. Палію через В. Дорошенка. Даний лист позначений як такий, що відправлений з Сорок, хоча туди посол доїхав наступного дня⁴⁵.

З того факту, що про наслідки зусиль у віднайденні і звільненні сім'ї В. Дорошенка посол мав повідомити правобережного полковника через самого козака, випливає, що В. Дорошенко поїхав до Туреччини разом із П. Толстим. Зазначимо також, що, незважаючи на пишні обіцянки дипломата, жодних інших згадок про цю справу у матеріалах посольства до 1709 р. включно не знайдено. Можна припустити, що П. Толстой напевно доклав би зусиль у тому випадку, якби справа мала якийсь політичний ефект. Хоча, можливо, його спроби допомогти не мали результату.

Того ж 21 липня П. Толстой відпустив київських рейтарів і переяславських козаків, котрі супроводжували його від Києва, надавши їм проїжджі листи. Рейтари мали повертатися до Києва, а козаки – в Переяслав⁴⁶. Наступного дня П. Толстой приїхав у Сороки, де 24 числа написав листа до І. Мазепи. У ньому посол зазначав, що був зобов'язаний достеменно повідомити царя про свій приїзд на турецький кордон і прийняття його з усіма людьми в державі султана. Випадок сприяв пересилці листів: посол зустрівся з гетьманським посланцем Петром Ніколаєвим, який повертався з Молдови, куди їздив у певних справах за дорученням українського правителя. П. Толстой зазначив, що передав через

⁴³ Там же. – Л. 20 об.-22 об.

⁴⁴ Там же. – Л. 22 об.-23 об., 24 об, 25 об.

⁴⁵ Там же. – Л. 25 об.-26 об.

⁴⁶ Там же. – Л. 27-28.

посланця відписку до Петра I та інші листи, які потрібно було відіслати в Посольський приказ, тож посол просив гетьмана це зробити. Крім листів до царя та І. Мазепи, російський дипломат передав посланцю лист до Ф. Головіна⁴⁷.

Так завершився переїзд російського посла українськими землями на шляху до Османської імперії. 28 липня він приїхав до Ясс, де зустрівся з волооським господарем Костянтином Дукою⁴⁸, а 29 серпня 1702 р. прибув до Адріанополя.

Офіційні супроводи

Для аналізу цього питання скористаємося тими п'ятьма випадками, де більшою чи меншою мірою представлена відповідна джерельна інформація. Перші свідчення стосуються 1680 р., коли стольник В. Тяпкін перед подорожжю до Криму їздив у державних справах з Москви до Батурина. Статейний список згадує, що стольника при виїзді з Батурина до Сум у вересні 1680 р. проводжали на віддаль 7 верст від міста сини гетьмана І. Самойловича – Семен і Григорій, генеральний осавул Л. Полуботок із багатьма людьми, батуринський сотник із прапором і зі своєю сотнею. Загалом кількість озброєних козаків супроводу перевищувала 300 осіб. Росіянин їхав шляхом на Конотоп, Смілу, Білопілля, Кригатов. Не описуючи детально всіх зустрічей і проводів, статейний список узагальнює: «А тим вищеписаним шляхом, з міст, для підвищення честі імені великого государя його царської величності зустрічали його Василя, сотники і осавули, і отамани, і козаки, озброївшись знаменами, а міські люди і міщани, з хлібом і сіллю виходили за місто і приймали з честю»⁴⁹.

Другий випадок – прощання з російськими послами В. Тяпкіним та М. Зотовим – теж мав свої особливості. 14 квітня 1681 р. після розмов про політику І. Самойлович знову поцілував послів «по-батьківськи з вдячністю великою». Вже після прощання гетьман прислав до послів І. Мазепу з подарунками. Від Батурина до перевозу через р. Сейм посольство супроводжував генеральний осавул Л. Полуботок, а далі до Кролевця – батуринський сотник Фома Андрєєв з сотнею і прапором⁵⁰.

При від'їзді Л. Неплюєва в січні 1686 р. з Батурина до Москви окольничого і воєводу проводжали на відстань 3 версти від гетьманської столиці російський стольник і полковник Петро Борисов, генеральний осавул Михайло Миклашевський, бунчужний Костянтин Іванов і батуринський сотник Ярема Андрєєв з козаками⁵¹.

У четвертому випадку міститься інформація про те, що у день від'їзду в квітні 1690 р. гетьман проводжав Б. Михайлова до карети, а представники

⁴⁷ Там же. – Л. 36-37, 38.

⁴⁸ Там же. – Л. 48 об.-49.

⁴⁹ Статейний список стольника Василя Тяпкина и дьяка Никиты Зотова. – С. 7-8.

⁵⁰ Там же. – С. 260-263.

⁵¹ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». – С. 363.

генеральної старшини, хорунжі та осавул, супроводжували дяка на відстань 5 верст від Батурина⁵².

І, врешті, п'ятий випадок присвячений моменту, коли О. Українцев та І. Чередеев з усім складом посольства покидали Київ у жовтні 1700 р. Вони від'їжджали на 150 підводах, наданих українським правителем, а сам І. Мазепа, генеральна старшина й полковники супроводжували росіян за місто близько однієї милі. Далі посольство мало їхати через Козелець, Ніжин і Глухів⁵³.

Узагальнюючи ці матеріали, помічаємо, що в усіх випадках у супроводах брали участь представники генеральної старшини, в одному випадку – сини гетьмана, ще в одному – сам гетьман. Супровід високопосадовців тривав недовго, спостерігається лише різниця у відстані, яку вони проїздили разом із почесними гостями. Загалом, бачимо збереження основного принципу – до супроводу залучалися представники найвищого керівництва Української держави. Певно, найбільш представницьким був супровід російських послів, які поверталися після укладення Константинопольського договору 1700 р. з Османською імперією.

Порівнюючи ці супроводи із супроводом П. Толстого, зазначимо, що увага до цього посла була найменшою. Після прощання з І. Мазепою проводжати дипломата відправили лише сотника із загоном. Пояснити таку різницю відмінність можна тим, що П. Толстой їхав не безпосередньо до гетьмана, а був у нього принагідно, проїздом. Ніяких особливих справ для вирішення з українським правителем він не мав, а його місія як посла до Османської імперії ще мала розпочатися. У той час як попередні послы, що їхали до Бахчисарая, а також зворотним шляхом – з Криму та Туреччини до Москви, отримували великі почесті з огляду на масштабні угоди, які вони мали укласти або вже уклали. Вочевидь, значну роль відігравали й інші супутні обставини, які можна на загал звести до короткої підсумкової формули – ритуали залежали від важливості особи посла для українського правителя.

Справа француза Капуна

3 липня 1702 р. під час свого перебування в Києві П. Толстой написав листа І. Мазепі, в якому повідомляв про своє місцезнаходження, дякував за допомогу, інформував про благодіяння матері українського правителя, з чого зрозуміло, що посол з нею зустрічався. Основну ж увагу в листі приділено конфлікту, який стався у дипломата з певним французом. Росіянин писав, що затримався в Києві через те, що слідом за ним їхав іноземець – француз, який мав злі наміри щодо посольства: «В усьому моєму належному ділі мені супротивного, який задумував чинити деякі капості при Оттоманській Порті у справах моїх». Про наміри цього француза П. Толстому повідомили греки, тож іноземця затримали у Києві до царського указу. Свого листа царю, де сповіщалося про ситуацію, посол

⁵² Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. – С. 58.

⁵³ Богословский М.М. Петр I: Материалы для биографии. – С. 290.

відправляв до І. Мазепи з проханням переслати його до Москви, до дяків Посольського приказу⁵⁴.

У статейному списку є два листа П. Толстого, датовані 3 липня 1702 р., щодо цієї ж справи, які мали переслати до російської столиці. Вони адресувалися Федору Головіну та дяку Василю Поснікову. В листі до першого знаходимо докладну інформацію про дії згаданого француза. Звали його Капун. При від'їзді П. Толстого з Москви француз підходив до нього з проханням взяти його до Константинополя. Однак князь Дмитро Голіцин поінформував посла, що Капун приїхав до Москви з турецької столиці, і не радив брати його з собою, тож посол відмовив прохачеві, «очікуючи в ньому підступу». Однак француз знову з'явився перед послом у Калузі і сказав, що він мешканець Константинополя, повертається додому і має проїжджого листа від Московської держави. Але П. Толстой, «пам'ятаючи слова пана князя Дмитра Михайловича», знову йому відмовив. А проте настирливий француз не відставав і їхав за посольством до Києва, де його перепинили завдяки грекам Спиридону Николаєву та Захарію Чегодереву, які доповіли дипломату про підступні плани цієї непевної особи. Греки сповістили, що Капун, розмовляючи з ними турецькою мовою у присутності інших греків – Івана Христофорова з товаришами, проговорився про свої наміри стосовно П. Толстого. Він заявив: «Як буду в Константинополі, знаю, що сказати про те московське посольство турецьким міністрам – реіс-ефенді та іншим, для чого це посольство чиниться». Звучало це недоброзичливо, тож у Києві П. Толстой вирішив ще раз побачитися з французом. Під час зустрічі Капун не заперечував своїх слів, але зауважив, що «говорив те з простоти, а не від серця». Крім того, француз намагався довести П. Толстому свою важливість і підкреслити свій авторитет серед турецьких владних кіл, переконуючи посла, що тому вигідно з ним дружити. Побоюючись підступів з боку Капуна, посол звернувся з листом до київського губернатора Юрія Фамендіна, в якому просив затримати француза до отримання царського указу. А перед Ф. Головіним П. Толстой клопотався про те, щоб француза не пускали в Константинополь, бо той був ворогом Російській державі і багато знав. Навіть сам вигляд цієї людини, стверджував дипломат, свідчив про його велику підступність⁵⁵.

У листі ж до В. Поснікова посол коротко повідомляв про француза, який їхав із Російської держави до турецької столиці і був затриманий у Києві завдяки інформації, отриманій від греків. Посол просив дяка передати своє послання Ф. Головіну. Всі три листа були відправлені з київським козаком до гетьмана того ж 3 липня⁵⁶.

Тим же числом у статейному списку датовано листа П. Толстого до київського губернатора і генерала Ю. Фамендіна. В ньому посол повідомляв губернатора про мету своєї поїздки до Царгорода, описував інцидент з Капуном, вказував дату, коли купці сповістили йому про слова француза (28 червня), а

⁵⁴ РГАДА, ф. 89, оп. 1, 1702, д. 1, л. 8-9.

⁵⁵ Там же. – Л. 9-11.

⁵⁶ Там же. – Л. 11-11 об.

також уточнював, що француз говорив з З. Чегодеревим та С. Ніколаєвим по дорозі до Києва. П. Толстой просив затримати Капуна в Києві та повідомляв, що побоюється брати француза з собою в Царгород і буде писати про нього царю⁵⁷. Відповідь на своє донесення П. Толстой дочекався аж у середині жовтня 1702 р.: московська влада вирішила затримати Капуна в Києві і до Константинополя не пропускати⁵⁸.

Для теми торговельних зв'язків, яка віднедавна перебуває в полі моєї особливої уваги, дана історія та деякі інші деталі подорожі російського посла мають важливе значення. «Справа француза Капуна» цікава передусім інформацією про купців, які були причетні до торгівлі з Туреччиною, а саме – Спиридона Ніколаєва, Захарія Чегодерєва та Івана Христофорова. Очевидно, що їх було більше, адже в документі сповіщається про І. Христофорова «з товаришами». Маємо єдине пряме свідчення про володіння купцями турецькою мовою, що непрямо вказує на їхню участь у торгівлі з Туреччиною. Вільне спілкування їх із послом та сприяння йому дозволяють припустити, що ці греки вважалися царськими підданими. Відповідно, постійне помешкання вони мали, найвірогідніше, у Ніжині. Цікаві й інші подробиці, які вказують, по-перше, що посольство їхало тим же маршрутом, що й купці, а, по-друге, що згадані купці їздили у справах до Москви. Цілком імовірно, що під час своєї подорожі посол мав контакти і з іншими купцями. Насамперед вкажемо на Ніжин, де він затримався упродовж чотирьох днів – з 19 по 22 червня 1702 р. – та на Київ, де він мешкав аж 12 днів – з 26 червня по 6 липня 1702 р. Важливим також видається детально описаний шлях, яким посол їхав до Туреччини, перетинаючи українські землі. Схоже, що – це був один із тих маршрутів, якими рухалися й купці, які подорожували з Москви до Стамбула.

* * *

Подорож П. Толстого українськими землями на шляху до Туреччини в 1702 р., проаналізована на тлі інших прикладів дипломатичних звичаїв кінця XVII – початку XVIII ст., цілком вписується в загальну дипломатичну культуру часів Гетьманщини. Однак окремі аспекти цієї справи можуть бути використані для створення ширшого полотна дипломатичних традицій Української держави, а також для дослідження деяких інших сторін її функціонування в часи правління І. Мазепи. В цьому контексті важливим джерельним матеріалом слугує детальний опис маршруту поїздки, де згадується низка населених пунктів, а також інформація про супровід посла місцевими сотниками; факти опікування посольством з боку І. Мазепи, зокрема, звернення гетьмана до правобережного полковника з відповідним проханням. Привертають увагу згадки про урочисту зустріч і супровід російського дипломата С. Палієм з його полком; про залучення до дипломатичних заходів окремих персоналій – генерального бунчужного М. Гамалії та генерального судді В. Кочубєя, про почесну варту в гетьманській резиденції.

⁵⁷ Там же. – Л. 12-12 об.

⁵⁸ Там же. – Л. 239, 250.

REFERENCES

Bogoslovskij, M. M. (1948). *Pyotr I: Materialy dlya biografii* (Vol. 5: Posol'stvo E. I. Ukraineva v Konstantinopol'). Moskva: OGIZ Gospolitizdat [in Russian].

Vasyl'yeva, O. (2013). Formuvannya tradytsiyi prydvornoho benketu v Het'man-shchyni (druga polovyna XVII – persha tretyna XVIII st. In V. Smolij (Ed.), *Povsyakdennyya rann'omodernoyi Ukrayiny: istorychni studiyi v 2-kh tomakh* (Vol. 2: Svit rechej i povsyakdennykh uyavlen', pp. 57-68). Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny [in Ukrainian].

Vostokov, A. A. (1890). Posol'stvo Shaklovitogo k Mazepe v 1688 g. *Kievskaya Starina*, XXIX, 199-226 [in Russian].

Gusarova, T. P. (1999). Ot zastol'ya k stolu peregovorov: vengerskoe provincial'noe dvoryanstvo v seredine XVII veka v dnevnike Laslo Rakoci. *Odissej: chelovek v istorii*. Moskva: Nauka [in Russian].

Dyadychenko, V. A. (1959). *Narysy suspil'no-politychnoho ustroyu Livoberezhnoyi Ukrayiny kintsya XVII – pochatku XVIII st.* Kyiv: Vydavnytstvo AN URSSR [in Ukrainian].

Zaruba, V. (1993). Okhotnytske (najmane) vijs'ko na Livoberezhnij Ukrayini v ostannij chverti XVII stolittya. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, (CCXXV: Pratsi Istoryko-filosofs'koyi sektsiyi), 232-257 [in Ukrainian].

Kentzhs'kyj, B. (2013). *Mazepa*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

Kostomarov, N. I. (1885). Mazepa i mazepincy. *Istoricheskie monografii i issledovaniya*. (Vol. 16). Sankt-Peterburg [in Russian].

Lazarevskij, A. (1867). *Obozrenie Rumyancevskoj opisi Malorossii*. (Vol. 2: Polki Kievskij i Nezhnskij). Chernigov [in Russian].

Lazarevskij, A. (1893). *Opisanie staroj Malorosii: materialy dlya istorii zasele-niya, zemlevladieniya i upravleniya*. (Vol. 2: Polk Nezhynskij). Kiev [in Russian].

Mats'kiv, T. (1988). *Het'man Ivan Mazepa v zakhidn'oevropejs'kykh dzherelakh 1687–1709*. Myunkhen: Ukrayins'kyj vil'nyj universytet [in Ukrainian].

Smolij, V. A., & Stepankov, V. S. (2006). Stanovlennya dyplomatychnoyi sluzhby Ukrayins'koyi derzhavy ta pryntsypy yiyi funktsionuvannya u roky Natsional'noyi revolyutsiyi. In V. A. Smolij (Ed.), *Istoriya ukrayins'koho kozatstva: Narysy u dvokh tomakh* (Vol. 1, pp. 343-355). Kyiv: Vydavnychyj dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya» [in Ukrainian].

Smolij, V. A., & Stepankov, V. S. (2001). Stanovlennya ukrayins'koyi dyplomatychnoyi sluzhby. Zovnishnya polityka uryadu B. Khmel'nyts'koho (1648–1657). In V. A. Smolij (Ed.), *Narysy z istoriyi dyplomatyky Ukrayiny*, 107-162. Kyiv: Vydavnychyj dim «Al'ternatyvy» [in Ukrainian].

Sokyрко, O. (2012). Het'mans'ki pretoriantsi. Nadvirni formuvannya Ivana Mazepy kintsya XVII – pochatku XVIII stolittya. *Theatrum Humanae Vitae. Studiyi na poshanu Natali Yakovenko*, 500-510. Kyiv: Laurus [in Ukrainian].

Markevich, A. I. (Comp.). (1895). Spisok s statejnogo spiska pod'yachego Vasiliya Ajtemireva, posylannago v Krym s predlozheniem mirnyx dogovorov. *Zapiski imperatorskogo Odesskago obschestva istorii i drevnostej*, XVIII, 1-80 [in Russian].

Markevich, A. I. (Comp.). (1896). Spisok s statejnogo spiska pod'yachego Vasiliya Ajtemireva, posylannago v Krym s predlozheniem mirnyx dogovorov. *Zapiski imperatorskogo Odesskago obschestva istorii i drevnostej*, XIX, 1-58 [in Russian].

Stanislavs'kyj, V. (2000). «Statti» het'mana Ivana Samojlovycha shchodo «Vichnoho myru». *Ukrayina v Tsentral'no Skhidnij Yevropi*, 348-385 [in Ukrainian].

Statejnyj spisok stol'nika Vasiliya Tyapkina i d'yaka Nikity Zotova, posol'stva v Krym v 1680 godu dlya zaklyucheniya Bakchisarajskogo dogovora. (1850). Odessa [in Russian].

Tayirova-Yakovleva, T. (2013). *Ivan Mazepa i Rosijs'ka imperiya*. Kyiv: TOV: «Vydavnytstvo Klio» [in Ukrainian].

Chukhlib, T. V. (2003). Kul'tura dyplomatychnykh vidnosyn. In V. A. Smolij (Ed.), *Istoriya ukrajins'koyi kul'tury* (Vol. 3: Ukrayins'ka kul'tura drugoyi polovyny XVII–XVIII stolit', pp. 264-292). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

*Viacheslav Stanislavskiy,
Candidate of Historical Sciences, senior research worker,
Institute of History of Ukraine NASU (Ukraine, Kyiv, vvslavavaa@ukr.net)*

THE TRIP OF THE RUSSIAN ENVOY PETRO TOSTOI TO TURKEY THROUGH HETMANATE AND THE RIGHT BANK TERRITORIES IN 1702: DIPLOMATIC RECEPTIONS, ROAD ACCIDENTS, RELATIONS WITH IVAN MAZEPA AND SEMEN PALII

This article analyzes the trip of Pyotr Tolstoy, the Russian Ambassador to the Ottoman Empire, through the Ukrainian lands, previously not described in historiography. The List of Articles of the Ambassador from 1702, held at the Russian State Archive of Ancient Acts, was used as the source. I focused on a number of issues related to diplomatic traditions of the Ukrainian state, comparing the documents from Pyotr Tolstoy's trip with other known materials about visits of the representatives of the Russian authorities to Hetmans Ivan Mazepa and Ivan Samoylovych. They describe official encounters on Ukrainian lands, invitations to receptions and meetings with Hetmans and Cossack starshyna, banquets, and official corteges. Records of Pyotr Tolstoy's trip also depict the Ambassador's encounter with the Right Bank Colonel Semen Paliy, merchants who traded with Turkey, and a conflict with a French subject of the Sultan.

Keywords: Zaporozhian Host, Hetmanate, Turkey, Pyotr Tolstoy, Ivan Samoylovych, Ivan Mazepa, Semen Paliy, diplomatic reception.